

-
17. Нечитайло В. В. Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі. – К., 2001. – 94 с.
 18. Седов В.В. Восточные славяне в VI – XIII вв. // Археология СССР. – М., 1982. – 326 с.
 19. Седов В.В. Об одной группе древнерусских крестов // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С.63 – 67.
 20. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода. – М., 1981. – 195 с.
 21. Станюкович А.К., Осипов И. Н., Соловьев Н.М. Тысячелетие креста. – М., 2003. – 62с.
 22. Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси. – К., 2001. – 206 с.
 23. Фехнер М.В. Крестовидные подвески «скандинавского» типа // Славяне и Русь. – М., 1967. – С.210 – 214.
 24. Ханенко Б. И., В. Н. Древности русские. Кресты и образки. – К., 1899. Вып.1. – 36с.
 25. Ханенко Б. И., В. Н. Древности русские. Кресты и образки. – К., 1900. – Вып. II. – 48с.

Юрій Овчинников

студент 3-ого курсу

історичного факультету

кафедри давньої та нової історії України

КНУ ім. Т.Г. Шевченка

м.Київ

ДАВНЬОКИЇВСЬКІ УКРІПЛЕННЯ ІХ-ХІІІ СТОЛІТТЯ (АНАЛІЗ ДЕЯКИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ)

У статті наведена узагальнена інформація про фортифікаційні споруди Давнього Києва, отримана за матеріалами археологічних досліджень. Проведений аналіз деяких відомих на сьогоднішній день реконструкцій укріплень Давнього Києва та запропоновані власні.

Ключові слова: Давній Київ, фортифікації, археологічні дослідження, історична реконструкція, аналіз реконструкцій.

Питання, пов'язані з проблемою оборони Давнього Києва, займають одне з найголовніших місць в історико-топографічній літературі. На сьогодні система укріплень відтворена завдяки комплексному використанню літописних даних, топографічних планів Києва XVIII — XIX ст., розписних списків Києва того часу, а також археологічних матеріалів [7; 18]. Проте, археологічні пошуки кінця 80-х рр. XX – початку XXI ст. дали якісно нову інформацію щодо укріплень дитинця давнього Києва [3; 13; 10]. Це спричинило появу праць стосовно перегляду деяких реконструкцій укріплень «міста Володимира» [11; 9]. До того ж, розкопками так і не доведено існування (або не визначено місце їх розташування) окремих відомих фортифікаційних споруд [14].

Історію археологічних досліджень оборонних споруд Давнього Києва доцільно було б поділити на три періоди. Дореволюційний період розпочато розкопками у 1832 році К. Лохвицького Золотих воріт [4]. У науковий обіг вводиться інформація про фортифікації міст Володимира та Ярослава [7]. До найбільш визначних досліджень можна віднести відкриття Д. Мілеєвим укріплень Старокиївського городища у 1908 і 1912 роках [10]. Період радянської України характеризується широкими дослідженнями, які охопили усі райони давнього Києва та його околиці. Археологічні експедиції працювали під керівництвом Т. Мовчанівського і М. Каргера (1930-ті рр.), В. Богусевича, П. Раппопорта, І. Самойловського (1940-50-ті рр.), П. Толочка, І. Мовчана, М. Сагайдака (1950-1980-ті рр.) [1; 2; 7; 8; 12; 15-18]. Третій період починається з набуттям Україною незалежності. Активно працюють Архітектурно-археологічна (начальник Г.Ю. Івакін), Старокиївська (начальник І.І. Мовчан), Подільська експедиції Інституту археології НАН України (начальник М.А. Сагайдак). За 1990–2000-ті роки з'явилося багато матеріалів, які змушують переосмислити накопичену раніше інформацію (далі у статті деякі моменти будуть

розглянути докладніше).

За П.П. Толочко, археологічні матеріали дозволяють говорити про початок існування укріплених городищ Києва з VI—VIII ст. У IX—X ст. поселення і городища складають єдине місто і займають значну територію. Потужні укріплення на Старокиївській горі, т.зв. «Верхнє місто», розширювалися поступово. Старокиївське городище змінив «город Володимира», до якого в XI ст. приєднуються «міста» Ярослава та Ізяслава. Міські посади — Поділ, Щекавиця, Копирів Кінець на Кудрявці, також були укріплені. Додатково місто починає обростати і окольными районами, що виконували свою роль в обороні столиці Київської землі. Це заміські двори та села, городища, поселення на дніпровських островах, тощо. XI—XIII ст. — період, коли з'являється цілий ряд окольних поселень, пов'язаних із заміськими монастирями, більшість з яких мали укріплення, — Печерськ, Клов, Видубичі, Кирилівський район [18].

Проведене нами узагальнення дозволяє стверджувати, що основою оборони давнього Києва в IX—XIII ст. були глибокі рови і потужні круті земляні вали. Земляними валами з дерев'яними стінами були обнесені не тільки центральні райони міста — Верхній Київ, але й деякі посадські частини. Дерев'яні стіни, що служила додатковою перешкодою для ворога і прикриттям для захисників, або бойові площадки інших типів археологічно не фіксуються [14]. Вежі не грали великої ролі в обороні і у давньому Києві відомі виключно як надбрамні, іноді із храмовими будівлями нагорі [15]. Суттєву роль в обороні міста відігравали приміські села і слободи, заміські монастирі, князівські двори, городища-фортеці. В обов'язки цих пунктів входило відбиття першого удару, контроль сухопутних та водних шляхів [12]. Отже, враховуючи місцеві топографічні особливості київського узгір'я, що панувало над всіма навколишніми територіями, слід визнати, що воєнно-технічні можливості київської фортеці IX — XIII ст. робили її неприступною.

На сьогоднішній день існують кілька реконструкцій дерев'яно-земляних укріплень Давнього Києва. Найбільш переконливими є реконструкції валу «міста Ярослава», де археологічні дані підкріплені слідами внутрішньовальних конструкцій на залишках Золотих Воріт. Саме вони стали зразком для чисельних ілюстрацій та макетів. Проте, дослідження 1990–2000-х років вказують, що оборонні споруди Старокиївського городища та «міста Володимира» мали свої особливості, що відбилося у спробах їх реконструювати. Розглянемо більш докладно проблемні моменти цих реконструкцій.

Так, стосовно фортифікації Старокиївського городища, цілком справедливо В.К. Козюба вважає, що: «...враховуючи наявність перекладної конструкції стіни в рові, можна припустити, що подібної конструкції міг бути дерев'яно-земляний насип укріплень городища» [10, с. 144]. Але є один сумнівний момент, на який вказує С.І. Климовський. За реконструкцією, у викопаному рові спостерігається виступаючий у рів дерев'яний настил (рис. 1, 1). В.К. Козюба запевнює, що: «виступаюча стіна унеможлилювала будь-який підйом знизу» [10, с. 143], але у цьому випадку створюється «мертва зона», де як у укріпленні може знаходитися нападник, який з легкістю влаштує підпал чи, користуючись неухважністю супротивника, перейде у напад через якийсь проміжок часу [9, с. 47-48].

Отже, найбільш вдалим варіантом схеми укріплень є встановлення дерев'яних клітей у системі валу, на кшталт каркасу, пов'язаних із підпорною дерево-земляною стіною рову, що починається від самого його низу. Нагорі валу повинні були знаходитися «заборола» невідомої нам конструкції (рис. 1,2).

Більше заперечень викликає реконструкція оборонних укріплень «Міста Володимира» [13]. Вона, на думку деяких дослідників, має декілька слабких місць (рис. 2, 1). Глибина рову, згідно нахилу його стінок у 40–45°, повинна бути меншою (ймовірно, близько 5 м). Розташування стіни-городні висотою 6 м, заповненої ущільненим материковим ґрунтом, на краю рову мало ймовірно. Вона здійснювала б потужний тиск на край рову, і той міг би зруйнуватись, вважає В.К. Козюба [11, с. 245]. С.І. Климовський вказує, що земляний насип із внутрішньої сторони оборонної стіни також археологічно не виявлений. Недоцільність влаштування частоколу перед ровом відмічають обидва вчених [9, с. 44; 10, там само]. Дійсно, нападники могли використовувати його як прикриття від стріл захисників. За літописами відомий прийом монголів, які «отиняли» міста під час штурму [15, с. 119]. Більш ймовірним було б розташування клітей у кілька рядів як у конструкції вала «міста Ярослава». Зовнішній ряд мав тримати укіс валу. Щоб зберегти схил валу від зсуву, було б достатньо на різних

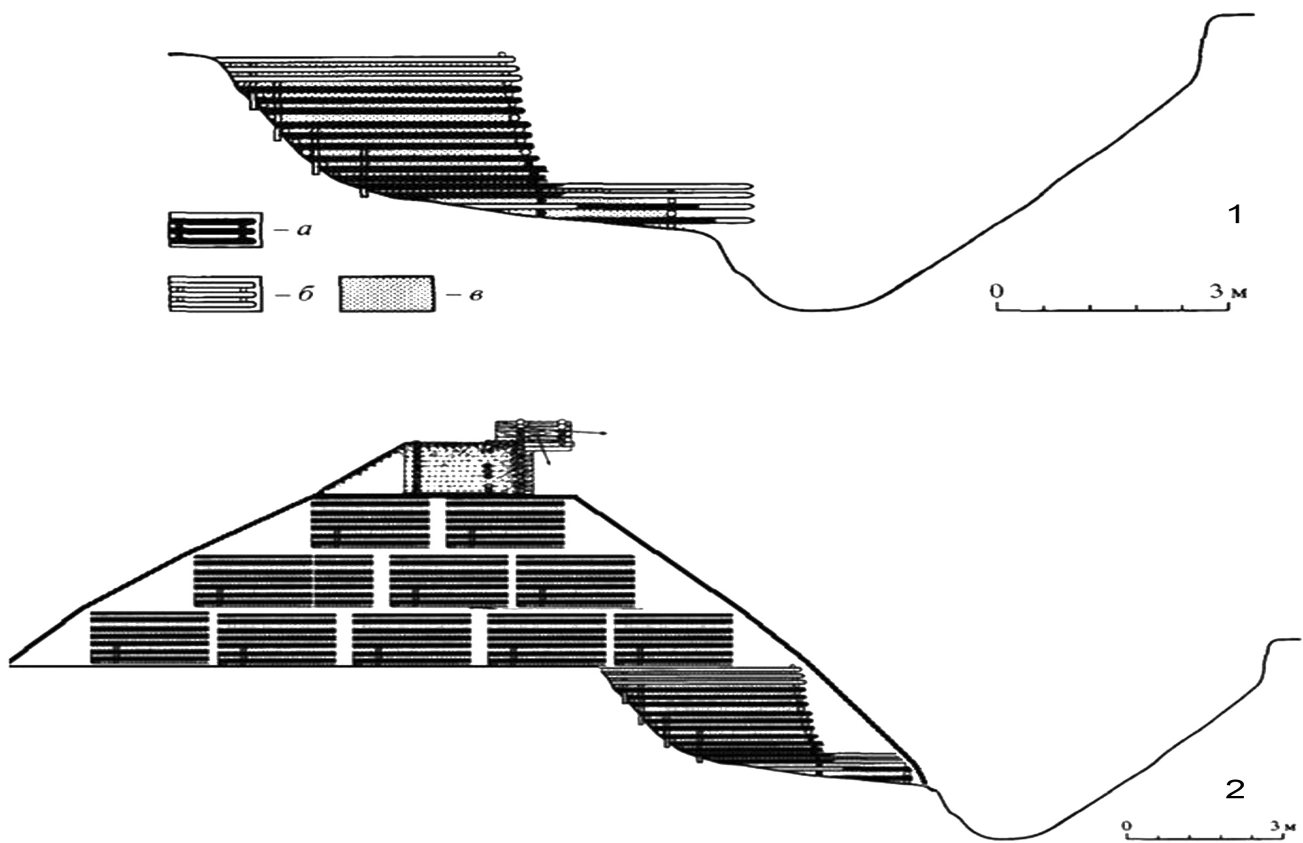

Рис. 1. Реконструкція дерево-земляної стіни на внутрішньому схилі рову Старокиївського городища за матеріалами розкопок 1908 року – 1 (за В.К. Козюбою); реконструкція укріплень Старокиївського городища – 2 (за Ю.Е. Овчинниковим).

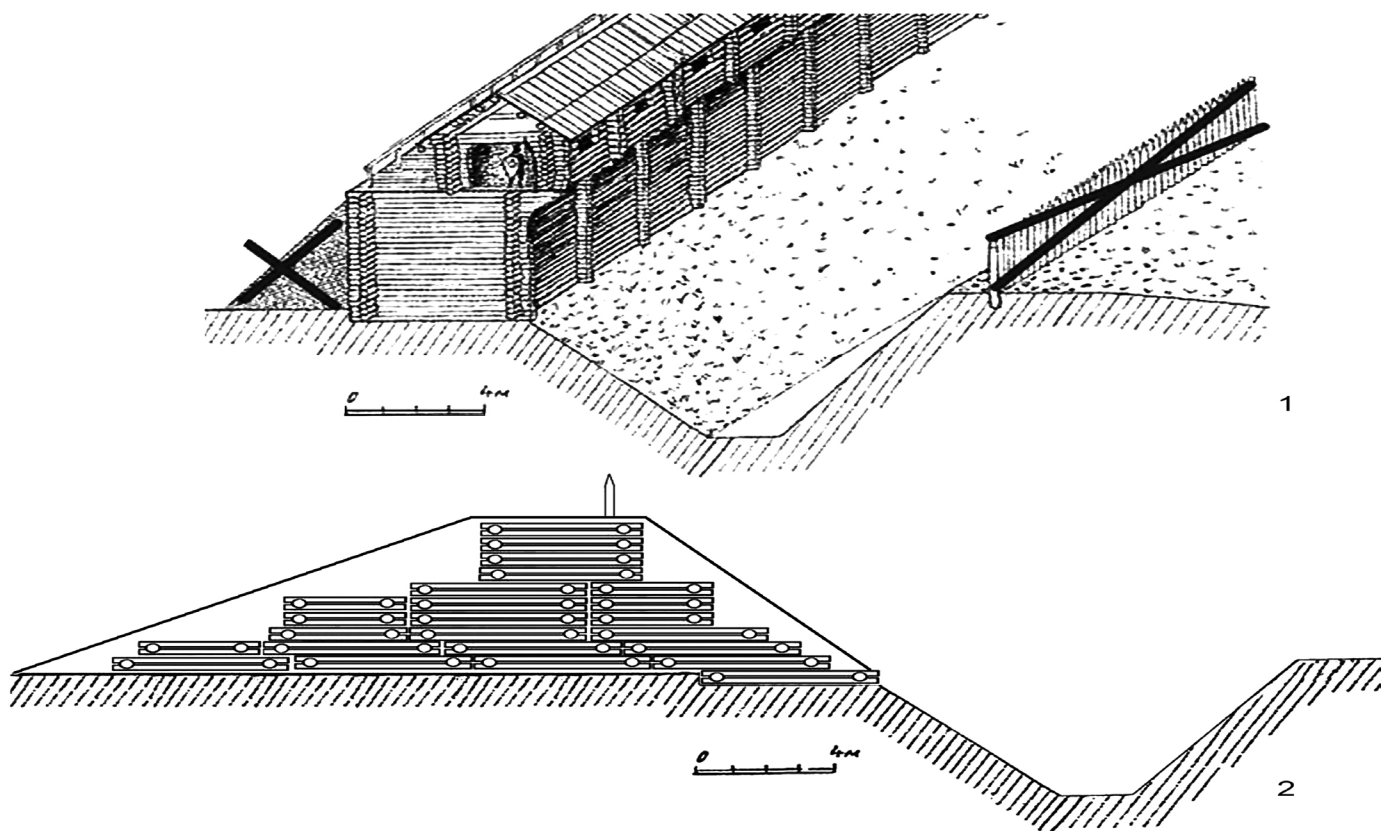

Рис. 2. Реконструкція укріплень «міста Володимира» – 1 (за І.І. Мовчаном, Я.С. Боровським, В.М. Гончаром); – 2 (за Ю.Е. Овчинниковим).

висотах цього ряду клітей кілька вертикальних стінок-сходинок, що спирались на поперечні колоди [11, с. 246]. Як це могло б виглядати, показано на нашій графічній реконструкції (рис. 2, 2).

Спроба кардинального перегляду основного принципу побудови дерево-земляних укріплень здійснена А.В. Григор'євим, який вважає, що «дерево-земляні стіни, встановлені безпосередньо на денну поверхню чи на вал, що з'явився раніше, не засипалися ззовні» [5, с. 65]. Зауважимо, що подібні думки висловлювалися авторами XVIII ст. при описанні давньоруських фортифікацій, дублювалися деякими істориками XIX – початку XX ст. і були піддані А.П. Раппопортом нищівній критиці [15, с. 17-18]. Він переконливо аргументував перевагу земляних насипів-валів, які мають кількасотлітню традицію, що йде у ранньослов'янський час. Подвійні стіни, забиті землею, як правило, не застосовувалися, оскільки в умовах пасивної облоги і відсутності каменеметних машин вони не мали переваг перед простими дерев'яними стінами [15, с. 66-116].

Отже, важливість саме археологічних джерел показують останні істотні уточнення розташування і характеру укріплень «міста Володимира». Нові матеріали та дискусія стосовно основних принципів фортифікації Давньої Русі надають можливість для реконструкцій певних ділянок оборони та відтворення процесу будування та вдосконалення укріплень давнього Києва.

Автор висловлює щире подяку за корисні зауваження по змісту роботи дослідникам — І.І. Мовчану, О.В. Цвек, В.К. Козюбі, С.І. Климовському, а також керівникам Е.В. Овчинникову та О.М. Кухарській.

Список використаних джерел та літератури

1. Асеев Ю.С. Богусевич В.А. Военно-оборонні стіни XII ст. в Києво-Печерській Лаврі. – К., 1951.
2. Богусевич В.А. К вопросу о крепостных стенах XII в. Киево-Печерского монастыря. — КСИИ, вып. 9. – К., 1959
3. Боровський Я.Є, Мовчан І.І. Південні (Софійські) ворота в оборонній системі київського дитинця // Історія Русі – України (історико-археологічний збірник). – К., 1998.
4. Высоцкий С.А. Золотые ворота в Киеве. – Киев, 1982.
5. Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. - Тула, 2000.
6. Єфименко П.П., Богусевич В.А. Кріпость Ярослава Мудрого в Києві // Вісн. АН УРСР. – Ч.12. -1952.
7. Каргер М.К. Древний Киев. – К., 1958.
8. Килиевич С.Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. – К: Наукова думка., 1982.
9. Климовський С. Грады Кия и Владимира: Тип и время постройки укреплений // Старожитності Верхнього Подністров'я. – К.: СтилоС, 2008.
10. Козюба В.К. Городище на Старокиївській горі // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. (Збірка наукових праць). – К., 2004.
11. Козюба В.К. «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради (Збірка наукових праць). — К., 2008.
12. Мовчан І.І. Давньокиївська околиця. – К: Наукова думка, 1993.
13. Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М. Нове у вивченні оборонних споруд Києва // Нові дослідження давніх пам'яток Києва. – К., 2003
14. Овчинников Ю.Е. Фортифікації Києва IX – пер. пол. XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень) // Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. – Вип. 21. – К.: 2012. – С. 101-118.
15. Раппопорт П.О. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. – М: Наука, 1956.
16. Сагайдак М.А. Великий город Ярослава Київ. – К: Наукова думка, 1982.
17. Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. – К: Наукова думка, 1991.
18. Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – К: Наукова думка, 1972.